

AGATA KWAŚNICKA-JANOWICZ

JĘZYKOWE WYKŁADNIKI KATEGORII
„POSZUKIWANIE MIEJSCA NA OSIEDLENIE SIĘ ROJU”
W SŁOWIAŃSKIEJ TERMINOLOGII BARTNICZEJ

Abstrakt. Celem artykułu jest opisanie semantyki oraz pochodzenia, odnotowanych w materiałach północno-wschodniej Polski oraz wschodniosłowiańskim materiale dialektalnym, terminów bartniczych z pola leksykalno-semantycznego „Poszukiwanie miejsca na osiedlenie się roju”. Specjalną uwagę objęty został termin brus. *іск* ‘pszczeli zwiad’ oraz jego formy pochodne, stanowiące synonim dla wschodniosłowiańskiego *скаль, скалья* i jego derywatów. Na podstawie materiałów historycznych języków wschodniosłowiańskich oraz wcześniejszych hipotez etymologicznych artykuł wiąże znaczenie opisywanych terminów z czasownikiem *искать* ‘szukać’, zestawiając je z paralelnym semantycznie lit. *ieškonės* ‘zwiady wśród pszczoł, pszczoły, które w czasie wyrojenia lecą szukać nowego siedliska’. Obserwacja materiału białoruskiego na tle słowiańskim pozwala uznać formę *іск* za ograniczony dialektalnie do obszarów białoruskich derywat wsteczny od opisywanej podstawy czasownikowej oraz opisać ten termin jako możliwą pożyczkę semantyczną z języka litewskiego, stanowiącą przykład archaizmu językowego słowiańskiej terminologii bartniczej.

Słowa kluczowe: leksyka prasłowiańska; leksyka słowiańska; leksyka bałtycka; terminy; bartnictwo; socjolekt

LINGUISTIC EXPONENTS OF THE CATEGORY
“SEARCHING FOR A PLACE TO SETTLE A SWARM”
IN SLAVIC BEEKEEPING TERMINOLOGY

Abstract. The purpose of this article is to describe the semantics and origins of the beekeeping terms in the lexical-semantic field “Searching for a place to settle a swarm”, recorded in the materials of northeastern Poland and East Slavic dialectal material. Special attention was paid to the Belarussian term *іск* ‘bee scouts’ and its derivative forms, which are synonymous with the East Slavic *скаль, скалья* and its derivatives. On the basis of historical materials of East Slavic languages and earlier etymological hypotheses, the article relates the meaning of the terms described to the verb *искать* ‘to seek’, juxtaposing them with the semantically parallel Lithuanian *ieškonės*

Dr hab. AGATA KWAŚNICKA-JANOWICZ, prof. UJ – Uniwersytet Jagielloński, Wydział Polonistyki, Katedra Historii Języka i Dialektologii, adres do korespondencji: ul. Gołębia 16, 31-007 Kraków; e-mail: agata.kwasnicka-janowicz@uj.edu.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4827-6941>.

Artykuły w czasopiśmie dostępne są na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa – Użycie niekomercyjne – Bez utworów zależnych 4.0 Międzynarodowe (CC BY-NC-ND 4.0)

‘scouting groups among the bees, bees that fly to seek a new habitat at the time of hatching’. Observation of the Belarusian material against the Slavic background makes it possible to consider the form *іск* as a dialectally restricted to Belarusian areas derivative backwards from the described verb base, and to describe the term as a possible semantic loan from Lithuanian, exemplifying the linguistic archaism of Slavic beekeeping terminology.

Keywords: proto-Slavic lexis; Slavic lexis; Baltic lexis; terms; beekeeping; sociolect

WPROWADZENIE

Bartnictwo, czyli hodowla pszczół w leśnych barciach, stanowiło formę tradycyjnej gospodarki szeroko stosowaną w okresie średniowiecza i kontynuowaną aż do XIX wieku na terenach głównie Słowiańszczyzny północnej. Paralele leksykalne dla słowiańskich terminów bartniczych znajdujemy także w językach bałtyckich (litewskim i łotewskim), co pozwala ustalić początek tej leksyki specjalnej w okresie bałtosłowiańskim i uznać owe paralele za innowacje leksykalne, znajdujące w swej najbardziej archaicznej warstwie nawiązania do praindoeuropejskiego dziedzictwa językowego. Związki bałtosłowiańskie w zakresie fragmentów systemu frazeologii bartniczej zostały opisane w latach 80. w pracach R. Eckerta (1981; 1981a; 1984; 1987); w ostatnich latach opracowana została również staropolska terminologia bartnicza na tle porównawczym, tu również przegląd dotychczasowego stanu badań (Kwaśnicka-Janowicz, 2018; 2022). Ostatnie lata przynoszą również zbiory opracowanej językoznawczo historycznej leksyki gospodarczej, w których wydzielana jest grupa tematyczna związana z pszczelarstwem (Galilej, 2019); opracowywane są również pola leksykalno-semantyczne związane pośrednio z eksploatacją pszczół w formach bartnictwa, por. pole „Miód pitny” w polszczyźnie XVI wieku (Müller, 2020).

Bogactwo leksyki opisującej formy bartnictwa, które ewoluowało do warunków pasiecznictwa przydomowego, wciąż pozostawia do analizy terminy stanowiące przejaw tej przejściowej formy hodowli pszczół, rejestrowanej w słowiańskim materiale językowym. Interesującą pod tym względem kategorię stanowią wyrażenia opisujące organizację życia pszczelej rodziny i jej formy rozmnażania w warunkach pierwotnych. Mowa tutaj o okresie *rojenia się* pszczół i *wychodzenia* z rodzin pszczelich *rojów*. W warunkach naturalnych *rójka*, czyli naturalny podział rodziny pszczelej na nowe, odrębne jednostki (*roje*) była niezbędna do utrzymania gatunku (*Encyklopedia pszczelarska* (EP) 194).

Celem artykułu jest opisanie semantyki oraz pochodzenia odnotowanych w białoruskim materiale dialektalnym terminów bartniczych z pola leksykalno-semantycznego „Poszukiwanie miejsca na osiedlenie się roju (o pszczołach)”. Specjalną uwagą otoczone zostały archaiczne terminy: *іск* ‘pszczeli zwiad’ oraz jego formy pochodne, stanowiące synonim dla ogólnosłowiańskich *skal* i jego derywatów.

1. OPISY FORM ROZMNAŻANIA SIĘ PSZCZELICH RODZIN W HISTORYCZNYCH PRZEKAZACH ŹRÓDŁOWYCH

Znajomość zwyczajów życia pszczelej rodziny w warunkach naturalnego bartnictwa była znacznie ograniczona, co wynikało z umiejscowienia barci w pniach drzew kilka lub kilkanaście metrów nad ziemią. Podczas obserwacji życia pszczelej rodziny bartnik dostrzegał przede wszystkim fakt *rojenia się* pszczół, czyli wydzielania się z rodziny nowej gromady wraz z *matką*, która opuszczała barć, poszukując nowego miejsca do zasiedlenia. Pszczoły dzikie (leśne) *roiły się* zwykle w czerwcu i w lipcu i był to okres właściwy temu gatunkowi bez względu na typ środowiska lub hodowli. Fakt ten poświadcza źródłowo XVIII-wieczny poradnik poświęcony pracy w przydomowej pasiece autorstwa K. Kluka, który podawał: *Pszczoły leśne wtedy się roią, kiedy i dobrowolnie w pasiekach wypadające roie: czasem do tego są miesiące: czerwiec i lipiec. Rozdział VI. O Barciach. & O roiach leśnych i podbieraniu barci* (KLUK 278). Od pory *rojenia się* pszczół okres ten nazywano *rojka/rojba* (SLBBO 432). W *roju* pojawiały się dwie (czasem więcej) *matki*, z których zwykle najsilniejsza pozostawała w barci, druga z częścią pszczół opuszczała ją i zajmowała nowe pomieszczenie przygotowane przez bartnika, lub nawet z braku takiego – przygodne dziuple (Kwaśnicka-Janowicz, 2018, s. 115).

W racjonalnie prowadzonej gospodarce bartnej rozmnażanie pszczelich rodzin przebiegało więc w sposób naturalny, pozbawiony ingerencji człowieka. Z materiałów źródłowych wiemy, że w pierwszej połowie XVII wieku bartnicy z Kielecczyny nie znali sztucznego sposobu rozmnażania pszczół, co wynika z treści ordynacji o utworzeniu cechu bartnego, w której podano: *i Pan Bóg wie, kiedy się zaś barcie z nowymi pszczołami osiedlą* (Barański, 1979, s. 38). Potwierdza to także zapis XVII-wiecznego prawa bartnego starostwa łomżyńskiego, mówiący o zakazie zbierania *rojów pszczół*, które po *wyrojeniu* miałyby same osiąść „z łaski Bożej” w wydzianej przez bartnika barci:

Art. 67. O Roiach Pszczół. Zwyczaj bywał u niektórych Bartników, a także y u pospolitych ludzi niebarzo dobry, Iż chodząc po Puszczy na Vmysł szukali, y teraz szukają roiow pszczół, które zebrawszy do domow swych noszą, y innym ludziom postronnym przedaią, dla czego bartnicy barzo szkodni, gdyż każdy nato pracuie Spodziewaiąc się Osadu z łaski Bożej w drzewach swoich, aż ci roie ktoreby miały w drzewa bartne osiadać Oni ludzie zbieraią, czego ze starożytnych Bartników zabroniono, y o takowe Sprawy ledwo na gardle się niekarali (SKRODZ 28).

Jak pisał A. Braun w historyczno-prawnym komentarzu do tego zbioru,

hodowla «borówek», mających swoje najczęściej nieruchome siedliska na takiej wysokości, że chodzący około nich bartnik całkowitej swobody ruchów nie posiadał, byłaby tak uciążliwą, iż ponoszone trudy nie opłacałyby się. To też bartnik korzystał z pracy owadu prawie w stanie dzikim żyjącego, jego zaś czynności około pszczół ograniczały się do najniezbędniejszych (Braun, 1911, s. 30).

Zdając się tylko na prawa przyrody i naturalny instynkt pszczół, które wyroiwszy się szukały sposobnego miejsca do osiedlenia, bartnik mógł jedynie wabić je do nowo wydzielanej barci przy użyciu dostępnych mu metod (por. Kwaśnicka-Janowicz, 2018, s. 109). Obserwacja życia pszczelej rodziny i jej racjonalne prowadzenie stały się możliwe dopiero po przeniesieniu hodowli pszczół do warunków pasiecznictwa przydomowego. Już w XVI-wiecznej pracy P. Crescentyna mowa jest o charakterystycznych zachowaniach rodzin pszczelich, które zapowiadają wyjście roju: *Wyroienia ich iest dwoie znamię. Trabienie i szmer bywa, a ktore wylecą naprzod oblatują około czekając ażby się drugie zgotowały* (CRESC 602). Z XVII-wiecznej pracy W. Kąckiego, traktującej o hodowli pszczół w pasiekach, dowiadujemy się więcej o zwyczajach pszczół zapowiadających ich *rojenie się*, które mogły pomóc w przewidywaniu ich podziału i tym samym zabezpieczeniu przed utratą części pszczół wychodzących w roju. W trzeciej części *O Rojach i sprawie dobrej koło osadzania rojow* autor podawał: *Bo to są stopnie takiego pczół pielgrzymowania, że naprzod przez posły szpiegują sobie, gdzieby wyszedzsy od maciorek z starego ula, osieść miały* (KĄC 17¹).

Nie znajdujemy wzmianki o sposobach na przewidywanie wychodzenia rojów w XVIII-wiecznej pracy K. Kluka, który podając kalendarz doglądania pszczół, pisze jedynie: &376 *Czerwiec iest miesiącem naylepszych Roiow samorodnych, kiedy Majowe być nie mogą: przygotuy więc Ule, miey wszystkie narzędzia do łowienia Roiow gotowe: przypilnuy i osadzay* (KLUK 287).

¹ Numeracja stron starodruku pochodzi od autorki pracy.

W pytaniu o prawdziwość wniosków płynących z obserwacji zachowań pszczół podczas ich rojenia się, formułowanych przez dawnych pasieczników, a przytaczanych w materiałach XVI- i XVII-wiecznych, weryfikację przynosi współczesna literatura fachowa, która potwierdza opisywane tu zwyczaje pszczelich rodzin:

Przed wyjściem roju z ula wylatuje pewna ilość pszczół w poszukiwaniu miejsca odpowiedniego na nowe mieszkanie. Pszczoły te, zwane kwatermistrzami², zalatują do dziupli, do pustych uli, różnych szczelin w budynkach mieszkalnych czy gospodarskich itp., a po powrocie do ula wykonują na plastrach tańce zawiadamiające o położeniu nowego mieszkania. Gdy większość pszczół wywiadowczyń wskazuje zgodnie na określone miejsce odpowiednie do przesiedlenia się, rój ze starą matką wychodzi z ula (Brzóska, Guderska, 1956, s. 101).

Kategorię pszczół wywiadowczyń potwierdza również *Encyklopedia pszczelarska*, która definiuje je jako pszczoły lotne wyszukujące nowe źródła pożytku i informujące o tym za pomocą tańca pozostałe pszczoły w rodzinie, a także wyszukujące miejsce na nowe osiedlenie się roju (EP 179).

2. KATEGORIA POJĘCIOWA „POSZUKIWANIE MIEJSCA NA OSIEDLENIE SIĘ ROJU (O PSZCZOŁACH)” W SŁOWIAŃSKICH MATERIAŁACH LEKSYKALNYCH

Po raz pierwszy nazwy pszczół wywiadowczyń w polskich materiałach opisujących bartnictwo odnotowano w XIX-wiecznym *Słowniku leśnym, bartnym, bursztyńskiarskim i orylskim* autorstwa W. Kozłowskiego (SLBBO), w którym pod hasłem *mucha* autor zanotował: *mucha* 3. Rój przed wyleceniem z barci wysyła naprzód z pomiędzy siebie kilkanaście pszczół dla wyszukania dogodnego miejsca do nowego osiedlenia, a te wysłannice, czyli kwatermistrze, zowią: *isk, judasze, skal, skała* albo *skarły*; a jeśli tej czynności dopełnią, mówią, że *zaskaliły* (SLBBO 265).

Ten sam materiał leksykalny powtarza następnie słownik tzw. wileński w haśle *isk*, a, blm. m. 1) zb. bart. pszczoły wysłańce, t.j. kilkanaście pszczół, wysłanych dla wyszukania dogodnego miejsca do nowego osiedlenia, przez

² Przywoływane tu i poniżej nazwy na określenie pszczół poszukujących miejsca na osiedlenie się nowego roju: (pszczoły) kwatermistrze, pszczoły wywiadowczynie, pszczoły lotne, pszczoły wysłańce stanowią warianty terminologiczne stosowane w XIX-wiecznych opracowaniach leksygraficznych i XX-wiecznej literaturze fachowej.

rój, mający wylecieć z barci. Przytacza także kolejno, traktowane jako synonimiczne odpowiedniki hasła głównego *isk*, formy: *skal*, u, lm. –e, m. bart. ob. *isk*; *skala* 4) = bart. ob. *isk*; *skarły*, ów, blp. m. bart. ob. *isk*, oraz w hasle *Judasz*, a, lm. e, m. (z hebr.) 1) imię własne; Jeden z apostołów, który zdradził Chrystusa, a stąd: fig. zdrajca łakomy, odnotowuje 2) bart. *Judasze*, ob. *isk* (SWil).

Zapewne z inspiracji wcześniejszymi pracami leksykograficznymi słownik tzw. warszawski notuje hasła *isk* a, blm, ‘kilkanaście pszczoł, wysłanych dla wyszukania nowego siedliska dla roju, mającego opuścić barć’ oraz *Judasz* a, lm e, 1. <zdrajca, obłudnik, faryzeusz>, w którym wydziela znaczenie 4. w lm. bart. ‘kilkanaście pszczoł, wysłanych przez rój, mający wylecieć z barci, w celu wyszukania nowego miejsca do osiedlenia’, in. *isk* <imię heb. Jehūdāh, skąd łac. Judas>. Poświadcza również formy *skal*, u, lm, e, *skarły* [*isk*] bart. ‘kilkanaście pszczoł wysłanych dla wyszukania nowego siedliska dla roju, mającego opuścić barć’ z odniesieniem do form ukr. *skal’* i ros. *skal’ja* (SW).

Nazwy opisujące pszczoły wywiadowczynie, dokonujące wyboru nowego miejsca na osiedlenie się roju po opuszczeniu barci, odnajdujemy w materiałach opisujących formy bartnictwa w Puszczy Białowieskiej, zaprezentowane w pracy J. Karpińskiego z 1948 r., w których czytamy: „Osiedlenie się roju w barci poprzedzały zwiady, tzw. *skaly* (*isk*), tj. gromady pszczoł szukających przed wylotem z ula macierzystego odpowiedniego miejsca” (Karpiński, 1948, s. 37).

Wskazanie słownika tzw. warszawskiego na porównawczą leksykę języków wschodniosłowiańskich (ukraińskiego i rosyjskiego) pozwala w szerszym kontekście spojrzeć na analizowane nazwy i fakt ich notowania w materiałach polskich powiązanych z obszarami północno-wschodnimi (por. Puszcza Białowieska, materiały słownika tzw. wileńskiego).

Zajmując się w latach 70. geografią leksemów i pierwotnym ugrupowaniem dialektów słowiańskich, W. Boryś zestawiał poświadczone w zachodnim granicznym dialekcie łużyckim rzeczownik *skal -la* ‘pszczoła lecąca w czasie rojenia szukać nowego siedliska dla młodego roju’ oraz czasownik *skaliś*, *skaliś se* ‘lecieć w poszukiwaniu nowego siedliska dla młodego roju’ z materiałem wschodniosłowiańskim w zakresie interesującego nas pola leksykalno-semantycznego. Materiał potwierdził obecność formy *skal* we wszystkich trzech językach wschodniosłowiańskich: ros. *skal’ja* ‘część roju lecąca w poszukiwaniu nowego siedliska’, ukr. *skal’ -li* f., *skalb -lja* m. ‘ts.’, *skálja* f., *skal’* f. ‘pszczoła-zwiadowczyni’, *skalá* ‘czołowy rząd pszczoł w lecącym roju’, brus. *skal’* f., *skallja* f., *skállli* pl., *skalá* f. ‘część roju lecąca w poszukiwaniu nowego

siedliska’, na Polesiu *skal’* f., *skalá* f., *skal’á* f., *skáli* pl., *skál’l’a* f. ‘ts.’ (Boryś, 1997/2007, s. 225).

Badacz przytoczył również formy bliskoznaczne: brus. dial. *isk* m., poleskie *pójisk*, *pôjsk* m. ‘szukanie nowego siedliska dla młodego roju, pszczoły szukające nowego siedliska’, derywaty od *iskác’* ‘szukać’; litew. *ieškonys* m. pl., *ieškuōnė bitė* ‘pszczoła szukająca nowego siedliska dla młodego roju’ derywowane od *ieškóti* ‘szukać, poszukiwać, wyszukiwać’, niem. *Spürbiene*, *Spähbene* ‘pszczoła szukająca nowego siedliska dla młodego roju’ ze *spüren*, *spähen* ‘śledzić, tropić, szpiegować’. Pozwoliło Mu to na połączenie omawianego wyrazu z prasłowiańskim czasownikiem **jbskati jbskq* ‘szukać’ i zrekonstruować dla epoki prasłowiańskiej postać **jbskalb* f., z zanikiem nagłosowego *jb-* już na gruncie poszczególnych języków słowiańskich. Jako derywat od czasownika **jbskati* forma **jbskalb* utworzona została przy pomocy sufiksu *-lb*, „pierwotnie zapewne *nomen actionis* ‘szukanie przez pszczoły nowego siedliska dla młodego roju’, wtórnie ‘pszczoły szukające w czasie rojenia nowego siedliska dla młodego roju’” (Boryś, 1977/2007, s. 226).

Przyrostek *-lb* zaświadczony został szczerunkowo w kilku rzeczownikach prasłowiańskich, np. *dělb* ‘dzielenie, podział, część’ (dziedzictwo ie. + stwniem. *teil* ‘część’), *qzlb* ‘węzeł’ : *vęzati* ‘wiązać, tyłb’ ‘kark’ : *tyjǫ*, *tyti* ‘tyć’ (pierwotnie ‘obrzmienie zgrubienie’), *čechlb* ‘okrycie, odzienie’ : *čechati*, *česati* ‘drapać; rwać, drzeć’. Były to pierwotne *nomina actionis* > *nomina acti* (Sławski, 2011, s. 80).

Psł. dial. **jbskalb* został uznany za jeden ze starych derywatów, który łączy gwary łużyckie z obszarem wschodniosłowiańskim, okazał się też produktywną podstawą słowotwórczą – w poszczególnych językach od **jbskalb* utworzono denominalne czasowniki. Poza wspomnianym już dłuż. dial. *skaliś* (*se*) należą tu: brus. dial. *skalíc’*, *skaljavác’* ‘siadać na ulu umieszczonym na drzewie, o pszczołach szukających nowego siedliska’ oraz przywoływane już poleskie *skal’uváty*, *skal’ovát’* ‘wysyłać pszczoły na poszukiwanie nowego siedliska, o roju’ (por. Boryś, 1977/2007, s. 226).

To, co stanowi najciekawszy aspekt zestawianego materiału leksykalnego, to obecność bliskoznacznych form słowiańskich *skal* i jego derywatów oraz *isk* i formy pochodne, obu derywowanych od tej samej czasownikowej podstawy **jbskati jbskq* ‘szukać’. Czy o współistnieniu synonimicznych formacji decydują względy formalne (różna postać wokalizacji lub zaniku nagłosowego *jb-* (por. **jbskra* (*skra* : *iskra*)), ich różny sposób derywacji (por. *skal* derywacja sufiksalna, *isk* derywacja wsteczna), czy wreszcie pochodzenie i geografia

form, które mogą przekładać się na ich przynależność do różnych warstw chronologicznych słownictwa słowiańskiego?

3. FORMA *ISK* [*ICK/ICK*] I JEJ DERYWATY W JĘZYKACH WSCHODNIOŚLAWIAŃSKICH

Z przeglądu wschodniosłowiańskiego materiału językowego okazuje się, że dokumentację formy *isk* [*uck/ick*] oraz jej derywatów w interesującym nas znaczeniu bartniczym znajdujemy jedynie w dialektalnych materiałach języka białoruskiego: brus. dial. *іск* ‘пчаліная разведка для отыскання улья для роя’ (rejon czerwieński, ШАТ 124); brus. dial. *іск* ‘пчаліная разведка’ *п’ерэд райён’н’ем йўіск рób’уцца* (Grodno, СЦЯШ 204). Odnotowana została również forma nominalna brus. dial. (poleskie) [поиск]³ *но́жск* ‘разведка’. *Идэ но́жск* oraz prefiksalna forma czasownika brus. dial. (poleskie) [поисковать] [поискует улей] *но́жскўе вулей в пустой улей прiletела разведка* [поиску-ют пчѣлы] (LP 350).

Formę *іск* w interesującym nas znaczeniu bartniczym ‘пчаліная разведка’ notuje słownik etymologiczny języka białoruskiego, który dokumentuje ją przytoczonymi już powyżej materiałami źródłowymi języka białoruskiego, dla porównania podając dwa dodatkowe poświadczenia z obwodów rosyjskich graniczących z terenami białoruskimi, formy rosyjskie smoleńskie oraz pskowskie: „параўн. з рус. смал. *иска*, пск. *иска* ‘пчолы якія шукаюць месца для новага аддзяліўшага рою’. Бязафікснае ўтварэнне ад іскаць (гл) параўн. *скаль*. Сюды ж *іскавац* ‘шукац, разведваць’, *іскавы* ‘пошукавы’” (ESBM III, 399).

W materiałach języka rosyjskiego zebranych w słowniku W. Dala pod hasłem *искать*, *искивать* кого или что, ‘сыскивать, отыскивать, стараться найти; добиваться чего или промыслить то, чего нѣтъ’ poświadczona jest forma *искъ* м. об. дѣйств. по знач. гл. *искъ* особ. ‘тяжба, доправка чего по суду’. *Онъ выигралъ искъ на сто тысячъ* (DAHL II, 668), jednak w znaczeniu prawnosądowym ‘spór sądowy, dochodzenie sprawy w sądzie’.

Kiedy sięgniemy po dane słownika historycznego języka rosyjskiego XI–XVII wieku, znajdziemy w nich potwierdzenie formy stros. *искъ* ‘обращение к суду по имущественным и др. вопросам; иск’ z poświadczeniami z XV wieku, która stanowi nawiązanie do notowanego tu znaczenia czasownika

³ Wariantywny sposób zapisu ujęty w nawias kwadratowy cytowany jest za opracowaniem, por. LP.

искати, иску, искю, и ищю 4. добиваться судом чего-л., предъявлять иск на что-л., z pierwszymi poświadczeniami już z XIII wieku (SRJ VI, 251, 254).

Brak haseł *иск, (no)иск* w materiałach staroukraińskich. Oprócz podstawowych znaczeń czasownika stukr. *искати, искать* 1. (кого, чего, що) (намагатися знайти) шукати, odnajdujemy poświadczenia znaczeń prawnosądowym 2. (чого, чого під ким, на кім) (судовим шляхом) добиватися, шукати (чого), również już XV-wiecznych, por. Вільна, 1482 (SSM I, 449). Także forma prefiksalna **поискати* дієсл. док. (1) (що) (судовим шляхом) добитися (чого) z poświadczeniami z XV wieku (Друцьк, 1492) dowodzi wykształconego znaczenia prawnosądowego formy czasownikowej już na etapie rozwoju historycznego języka ukraińskiego (SSM II, 176).

Słownik historyczny języka białoruskiego bez odnotowanych form *иск, (no)иск* poświadcza również formę *искати, искать*, oprócz podstawowego ‘шукаць, абшукваць’, w znaczeniu 5. ‘пабівацца судом чаго-н, прабяўляць іск на што-н’ z pierwszymi poświadczeniami z XV wieku (1440, HSBM XIV, 152).

Z tego zestawienia materiału leksykalnego możemy wyprowadzić wniosek, że forma ros. *искъ* jako derywat od czasownika *искать* na gruncie języków wschodniosłowiańskich rozwinęła swoje podstawowe znaczenie prawnosądowe, stanowiące kontynuację semantyki podstawy w specjalnym znaczeniu terminologicznym. Z przeglądu historycznego materiału języków rosyjskiego, ukraińskiego i białoruskiego wynika, że jest to archaiczne i podstawowe znaczenie formy ros. *искъ*, które zostało rozwinięte na gruncie innych języków wschodniosłowiańskich. W jaki sposób zatem wykształciło się specjalne znaczenie bartnicze białoruskich form dialektalnych?

4. PARALELE SEMANTYCZNE BRUS. DIAL. *ICK* W JĘZYKU LITEWSKIM

Z przeglądu materiału języków bałtyckich wynika, że forma brus. dial. *ick* ‘пчаліная разведка’ ma swoją paralelę semantyczną w języku litewskim, opartą na tej samej podstawie czasownikowej o znaczeniu ‘szukać’: *„ieškonės, -ių* f.pl. ‘zwiady wśród pszczoł, pszczoły, które w czasie wyrojenia lecą szukać nowego siedliska, tzw. posły’ (*Maniau – spiečius, o pasirodo – ieškonės*) z wariantem *ieškonys, -ių*. Jest to derywat na *-nė-, -nia-* od neoosnowy *ieško- <= ieškoti* ‘szukać’ (...). Notowany jest tu również derywat wsteczny: *ieškas* ‘posły’ (...)’ (SEJL 393).

Uznanie formy za derywat od lit. *ieško-* <= *ieškóti* ‘szukać’ odślania rozwój semantyczny podstawy czasownikowej z szerokim wachlarzem semantycznych odcieni, por. odpowiedniki werbalne w językach bałtyckich: łot. *iēškāt, -āju* ‘iskać, wybierać robactwo z włosów, piór’, refl. *iēškātiēs* ‘(o ptakach) iskać się’ oraz derywat *atieškinēju* «upominam się czego», także nomina: *apieškus* «podstępny» (=> *apieškingai* adv. ‘podstępnie’), *ieškinys* 1. ‘to, czego się szuka’, 2. ‘powództwo, roszczenie strony w postępowaniu sądowym’. Notowana jest również interesująca nas forma *ieško-*: *ieškonēs, ieškonīs* ‘zwiadowca’ oraz derywaty nominalne z wykształconym znaczeniem prawno-sądowym: *ieškōvas* ‘powód w sądzie, strona skarżąca’, *ieškōsena* ‘pościg za złodziejem’. Notowane formy nominalne: *ieškoj-*: *ieškójimas* ‘szukanie, poszukiwanie’, *atieškojimas* «odyskanie» [‘odzyskanie’], *ieškotojas* ‘poszukiwacz, badacz’, «szukacz», *atieškotojas* «komisarz» prowadzą do stwierdzenia, że „wydaje się, że formacja *ieškóti* jest z pochodzenia czasownikiem denominatywnym, utworzonym od zanikłego substantiwum *ieška < pb. *aiškā- ‘pragnienie, (po)żądanie’ (SEJL 393).

Czasownik lit. *ieško-* <= *ieškóti* ‘szukać’ ma swoje odpowiedniki w językach słowiańskich: scs. *iskati, iskq* (wariant *ištq*) ‘szukać’, *iziskati* ‘pozyskać’ (*jiz-iskati), ros. *iskátʹ, iščú* ‘szukać’, *izyskátʹ* ‘znaleźć, odzyskać’, stpol. *iskać, iszczę* ‘szukać’, *odyskać* ‘odszukać’ (od XVI wieku ograniczone do znaczenia ‘szukać i wybierać robactwo z włosów, piór’), pol. *zyskać* ‘uzyskać, osiągnąć’ i wg W. Smoczyńskiego może pochodzić z psł. *(j)iskati < *iskā-, tj. z *verbum denominativum*, które miało za podstawę *is-kā- ‘pragnienie’ (SEJL 394).

Związek ros. *искать учу́* z litewską podstawą *ieško-* <= *ieškóti* ‘szukać’ wskazuje również słownik etymologiczny języka rosyjskiego M. Vasmera (edycja О.Н. Трубачева), zakładając jednak jej inny rozwój formalny: „родственно лит. *ieškóti* ‘искать’, лтш. *iēškāt, -āju* ‘искать вшей у к.-л.’, др.-инд. *icchāti* ‘ищет, желает’, авест. *isaiti* – то же, д.-в.-н. *eiscoñ* ‘искать, спрашивать, требовать’, нов.-в.-н. *heischen* (h от *heissen*), англос. *āscian*, англ. *to ask* ‘спрашивать’, арм. *aic* ‘исследование’ (ESR II, 139-140).

Niemieckojęzyczny słownik M. Vasmera notuje również wspomnianą już formę nominalną *иск* w zestawieniu hasła *искать учу́* ‘suche’, ale w znaczeniu charakterystycznym dla języków słowiańskich, czyli prawno-sądowym: *иск* G. *иска* ‘gerichtliche Forderung, Klage’. Przytacza również formy ogólnosłowiańskie: ukr. *iskáty* ‘suche, lause’, aruss. *iskati, isku, išču*, abulg. *iskati, iskq*, bulg. *iskam, ištʹ*, skr. *iskati, ištēm*, sloven. *iskati, iskāti, iščem*, čech. *jiskati*, poln. *iskać, iszczę* ‘lause’ (REW I, 488), związane wspólnym

znaczeniem ‘szukać, domagać się’, być może także ‘pożądać czegoś’ < ‘pragnienie, pożądanie’ (por. SEJL 393).

5. SEMANTYKA I POCHODZENIE FORMY *ISK* [*ICK/ICK*] W JĘZYKACH SŁOWIAŃSKICH

Ros. *иск* G. *иска* ‘roszczenie prawne, pozew’ jest zatem, podobnie jak opisywana przez W. Borysia forma *skal*, dewerbalnym *nomina actionis* o znaczeniu ‘to, że się szuka, domaga; pożąda’, które stanowi kontynuację funkcji *nomina actionis* > *nomina acti*. Te ostatnie są definiowane jako nazwy czynności dokonanych, które mogą przenosić się na przedmioty, „na które kierowała się lub na których dokonała się czynność znaczone pniem czasownika” (Doroszewski, 1928, s. 33).

Uznanie za derywat wsteczny od werbalnej podstawy *искати*, *искать* formy brus. dial. *ick* w bartniczym znaczeniu ‘pszczeli zwiad’ należy wiązać z tym samym procesem derywacyjnym, w którym pod wpływem znaczenia paralelnej semantycznie formy litewskiej *ieškonės*, *-ių* f.pl. ‘zwiady wśród pszczoł, pszczoły, które w czasie wyrojenia lecą szukać nowego siedliska, tzw. posły’ przejęta została na drodze zapożyczenia wartość semantyczna formy bałtyckiej. Z przywoływanych w słowniku etymologicznym języka litewskiego znaczeniu widać także efekty procesów metonimicznych, które prowadzą do przesunięć znaczeniowych od nazwy czynności ‘to, że się poszukuje/domaga/pożąda czegoś’ do nazwy obiektu, który czynności dokonuje, czyli ‘te, które poszukują/domagają się/pożądają czegoś’. Jako wtórne derywaty należy opisać formy prefiksalne. Obserwowana w gwarowym materiale białoruskim forma czasownikowa z przedrostkiem *po-* [пойсковать] [пойскует улей] *поіскўі́е вулей в пустой улей прілетела разведка* [пойскупот пчэлы] wnosi znaczenie rezultatywne. Oprócz funkcji aspektowej wartość kategorialna prefiksu *po-* opiera się na wprowadzonym znaczeniu kompletności, gruntowności akcji (por. Janowska, Pastuchowa, 2005, s. 66), por. stp. **łazić* : *połazić* (pszczoły). Forma nominalna z prefiksem *po-* brus. dial. *nójuck* ‘разведка’ stanowi wtórną i tautologiczną konstrukcję, która powiela znaczenie formy podstawowej *ick*, reprodukując regularny model derywacyjny, stwierdzony w dotychczasowych badaniach staropolskiej terminologii bartniczej. Widać to poprzez zestawienie z fragmentem kategorii pojęciowej „Czynności wykonywane przy pszczołach”, która reprezentowana jest przez pole leksykalne o strukturze gniazdowej, w którym kolejne derywaty tworzone są według tego samego

modelu (nawet typu) słowotwórczego: **łazić* (stp. *połazić*) – *łaźba* – *łaźbić* – (*przy*)*łaźbienie* – *połaz*; *tworzyć* (*zatworzyć*) – *tworzba* – (*tworzenie*) – *twarz*” (Kwaśnicka-Janowicz, 2018, s. 184). Obserwujemy tutaj charakterystyczne derywaty wsteczne od podstaw czasownikowych, por. *połaz*, *twarz* tworzące omawianą już kategorię *nomina actionis* > *nomina acti*.

Ze względu na szczupły zasób materiału nie jesteśmy w stanie stwierdzić kierunku motywacji dla form [*nouck*] oraz [*ноўсковать*]. Biorąc pod uwagę późne co do chronologii formacje czasownikowe na *-ova-*, możemy założyć, że mogła być ona motywowana tautologiczną dla formy *ick* postacią nominalną [*nouck*] w obu derywatach wykorzystujących wartość rezultatywną prefiksu *po-*. Z przeglądu słowiańskiego materiału leksykalnego wynika, że sufix ten tworzył głównie *denominativa*, por. *besědovati* : *běseda*; *darovati* : *darъ*; *věrovati* : *věra*.

W historycznej epoce w językach słowiańskich zrobiło karierę *-uje-* *-ovati-* w funkcji formantu tworzącego czasowniki imperfektywne czy iterativa od perfektywnych. W tej funkcji pierwotnie występował wyjątkowo, np. *bušujō buševati* ‘hałasować, łoskotać, srożyć, szaleć’ < *bušō bušiti* ‘hałasować, łomotać’ (Sławski, 2011, s. 16).

Derywacja od istniejących form nominalnych potwierdzona została również w obserwacji słowiańskiego materiału językowego przytaczanego przez W. Borysia dla formy *skal*, por. wtórne denominalne brus. dial. *skalíc’*, *skaljavác’* oraz poleskie *skal’uváty*, *skal’ovát’* ‘wysyłać pszczoły na poszukiwanie nowego siedliska, o roju’.

PODSUMOWANIE

Biorąc pod uwagę zasięg formy *ick* i jej derywatów ograniczony geograficznie głównie do obszaru gwar białoruskich, należy uznać ją za wschodniosłowiański dialektyzm, a jej notowanie na przyległych obszarach Polski północno-wschodniej opisać jako białorutenizm. Jej ograniczone terytorialnie znaczenie bartnicze ‘zwiad pszczół’ wobec notowanych znaczeń prawno-sądowych charakterystycznych dla języków wschodniosłowiańskich stanowi innowację, której motywacji należy poszukiwać poza obszarem języków słowiańskich. Potwierdzenie jej paraleli semantycznej w lit. *ieškonys* m. pl., *ieškuōnė bitė* ‘pszczoła szukająca nowego siedliska dla młodego roju’, derywat od *ieškoti* ‘szukać, poszukiwać; pożądać’, paralelny stbrus. *uckamu*, *uckamь*

pozwała potraktować ją jako możliwe zapożyczenie semantyczne z języka litewskiego. Jej wschodniosłowiańskim odpowiednikiem jest forma *skal*, którą chronologicznie opisuje się jako termin pszczelarski znany już w okresie prasłowiańskim.

BIBLIOGRAFIA

SKRÓTY NAZW ŹRÓDEŁ I SŁOWNIKÓW

- CRESC – *Piotra Crescentyna Księgi o gospodarstwie, y o opatrzeniu rozmnożenia rozlicznych pożytkow, każdemu stanowi potrzebne*. (1549). Kraków: v Heleny Florianowey.
- DAHL – Даль, Владимир. (1880–1882). *Толковый словарь живого великорусского языка*, t. 1–4. Moskva: Tip. M.O. Vol'fa [Dal', Vladimir. (1880–1882). *Tolkovyy slovar' zhivogo velikorusskogo yazyka*, t. 1–4. Moskva: Tip. M.O. Vol'fa].
- EP – Bornus, Leon i Biliński, Mieczysław. (red.). (1989). *Encyklopedia pszczelarska*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne.
- ESBM – Виктор У. Мартынаў. (red.). (1978–2017). *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, t. I–XIV. Мінск: Навука і тэхніка [Viktor U. Martynaw. (red.). (1978–2017). *Etymalahichny slovník byelaruskay movy*, t. I–XIV. Minsk: Navuka i tekhnika].
- ESR – Vasmer, Max. (1986). *Этимологический словарь русского языка*, Перевод с немецкого и дополнения члена-корреспондента АН СССР О. Н. Трубачева, t. 1–4. Москва: Издательство Московского Университета [*Etimologicheskij slovar' russkogo yazyka*, Perevod s nemetskogo i dopolneniya chlena-korrespondenta AN SSSR O. N. Trubacheva, t. 1–4. Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo Universiteta].
- HSBM – *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*. (1982–2017). АНБ ССР (t. 1–37a (a–я)). Мінск: Беларуская навука [*Historychny slovník belaruskay movy*. (1982–2017). ANB SSR (t. 1–37a (a–ya)). Minsk: Byelaruskaya navuka].
- KĄC – Kącki, Walenty. (1614). *Nauka kolo pasiek z informaciy pana Walentego Kąckiego anno MDCXII (1612) w Komarnie u mnie Jana Ostroroga wojewody poznańskiego spisana: w Zamościu roku MDCXIII (1614) drukował Marcin Łęski typogr. Akademii Zamoyskiej*.
- KLUK – Kluk, Krzysztof. (1802 [1780]). *Zwierząt domowych i dzikich, osobliwie kraiowych, historyi naturalney początki i gospodarstwo: potrzebnych i pożytecznych domowych, chowanie, rozmnożenie, chorob leczenie, dzikich łowienie, oswoienie, zażycie: szkodliwych zaś wygubienie*, t. IV: *O owadzie i robakach*. Warszawa: Drukarnia Pijarów.
- LP – Анохина, В. В. и Никончук, Н. В. (1968). Полесская терминология пчеловодства. W: Никита И. Толстой (red.), *Лексика Полесья. Материалы для полесского диалектного словаря* (ss. 320–365). Москва: Навука [Anokhina, В. В. и Nikonchuk, Н. В. (1968). *Poleckaya terminologiya pchelovodstva*. W: Nikita I. Tolstoy (red.), *Leksika Poles'ya. Materialy dlya polesskogo dialektного slovary* (ss. 320–365). Moskva: Navuka].
- REW – Vasmer Max (1953–1958). *Russisches Etymologisches Wörterbuch* (t. 1–3). Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- SKRODZ – Skrodzki, Stanisław (1886). *Porządek prawa bartnego, wedle starodawnego zwyczaju i dawnych ustaw potocznych Spraw Bartnych z pośrodku bartnictwa [...]. Spisany roku*

- Pańskiego 1616*. Oprac. Adam Kryński, seria „Scriptores Rerum Polonicarum” t. 9 (ss. 1–44). Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności.
- SLBBO – Kozłowski, Wiktor. (2002). *Słownik leśny, bartny, bursztyniarski i orylski*, (1–2). Warszawa: Drukarnia S. Orgelbranda. (Reprint z 1846–1847).
- SEJL – Smoczyński, Wojciech (2016). *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. Wilno: Uniwersytet Wileński.
- SRJ – Богатова, Галина. (red.). (1975–2015). *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, А. (t. 1–30) (A–Y). Москва: Наука [Bogatova, Galina. (red.). (1975–2015). *Slovar' russskogo yazyka XI–XVII vv.*, A. (t. 1–30) (A–Y)].
- SSM – Гумецька, Лукія Л. і Керницький, Іван М. (red.). (1977–1978). *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст* (t. 1–2). Київ: Наук. Думка [Humets'ka, Lukiya L. i Kernyts'kyu, Ivan M. (red.). (1977–1978). *Slovnnyk staroukrayins'koyi movy XIV–XV st* (t. 1–2). Kyiv: Nauk. Dumka].
- SW – Karłowicz, Jan, Kryński, Adam i Niedźwiedzki, Władysław. (red.). (1900–1927). *Słownik języka polskiego*, t. 1–8. Warszawa: wydany nakładem prenumeratorów i Kasy im. Mianowskiego (słownik tzw. warszawski).
- SWil – Zdanowicz, Aleksander i in. (red.). (1861). *Słownik języka polskiego* (t. 1–2). Wilno: wydany staraniem i kosztem M. Orgelbranda (słownik tzw. wileński).
- СЦЯШ – Сцяшківіч, Таццяна Ф. (1972). *Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці*, Мінск: Навука і тэхніка [Stsyashkovich, Tatstsyana F. (1972). *Materyyaly da slownika Hrodzyenskaj voblastsi*. Minsk: Navuka i tekhnika].
- ШАТ – Шатэрнік, Мікола В. (1929). *Краёвы слоўнік Чэрвеничыны*. Менск: ARCHE [Shaternik, Mikola B. (1929). *Krayovy slovník Chervyenschchyny*. Myensk: ARCHE].

OPRACOWANIA

- Boryś, Wiesław. (1977/2007). Z geografii wyrazów słowiańskich. W: Wiesław Boryś, *Etymologie polskie i słowiańskie* (ss. 223–230). Kraków: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy. (Pierwsze wydanie w: (1977). *Slavia Occidentalis*, 3, 1–6).
- Braun, Adam. (1911). *Z dziejów bartnictwa w Polsce*. Warszawa: Księgarnia E. Wende i S-ka.
- Brzóska, Stanisława i Guderska, Janina. (1956). *Praktyczne pszczelnictwo*. Warszawa: Powszechnie Wydawnictwo Rolnicze i Leśne.
- Doroszewski, Witold. (1928). Formant -k- w rzędzie innych „determinantów imiennych”. Monografie słowotwórcze. *Prace Filologiczne*, 13, 1–58.
- Eckert, Rainer. (1981). *Untersuchungen zur historischen Phraseologie und Lexikologie des Slawischen und Baltischen (Systemfragmente aus der Terminologie der Waldimkerei)*. Berlin: Akademie der Wissenschaften der DDR, Zentralinstitut für Sprachwissenschaft.
- Eckert, Rainer. (1981a). К названіям бортників в балтійських і слов'янських мовах. *Балто-слов'янські дослідження, Москва* [K nazvaniyam bortnikov v baltiyskikh i slavyanskikh yazykakh. *Balto-slavyanskiye issledovaniya, Moskva*], 107–113.
- Eckert, Rainer. (1984b). Aus dem Fachwortschatz der Waldimker (Deutsch-slawisch-baltische Parallelen). *Zeitschrift für Phonetik*, 37(2), 263–268.
- Eckert, Rainer. (1987). Waren die Südslawen mit der Waldimkerei vertraut? *Slavia Orientalis*, 36(3–4), 481–484.

- Galilej, Cecylia. (2019). *Siedemnastowieczna leksyka gospodarcza na przykładzie dzieł Jakuba Kazimierza Haura*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Janowska, Aleksandra i Pastuchowa, Magdalena. (2005). *Słowotwórstwo czasowników staropolskich. Stan i tendencje rozwojowe*. Kraków: Universitas.
- Karpiński, Jan. (1948). *Ślady dawnego bartnictwa puszczańskiego na terenie Białowieskiego Parku Narodowego*. Kraków: Instytut Badawczy Leśnictwa.
- Kwaśnicka-Janowicz, Agata. (2018). *Staropolska terminologia bartnicza (na tle porównawczym)*. Kraków: Lexis.
- Kwaśnicka-Janowicz, Agata. (2022). O semantyce słowiańskich terminów bartniczych: poleskie *pezoły pászut, pasznià*. *Rocznik Sławistyczny*, 71, 135–143.
- Müller, Aneta. (2020). Pole leksykalno-semantyczne Miód pitny w polszczyźnie XVI wieku. *Prace Filologiczne*, 75(2), 115–133.
- Sławski, Franciszek. (2011). *Słowotwórstwo, słownictwo i etymologia słowiańska*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.